

λογία και θρησκευτική εναντίον: Μ. Αναργωστάκης, Ν. Καρούζος, Μ. Σαχτούρης, Τ. Λειβαδίτης, Τ. Σινόπουλος, Τ. Πατρίκιος...

Δεν διεκδικεί αυτή η συλλογή την πληρότητα του αντικείμενου, ούτε τη θεωρητική του γενίκευση. Προτείνει κυρίως μια ερωτηματική ανάγνωση χαρακτηριστικών έργων που αντιμετωπίζουν την παράνοια και τη λοβοτομία μιας εποχής. Αποσπώμενα από τη φοβερή ακολουθία της, τα έργα δεν είναι ίσως την τελευταία τους λέξη.

Η κριτική τα ξαναρωτάει, ψάχνοντας κι αυτή τη δική της.

Πιστεύω, τέλος, ότι η ηθική σκοπιά αυτών των αναλύσεων, προπάντων όμως τα έργα που προτείνονται, βρίσκονται στην κατεύθυνση της ουσιαστικής αναθεώρησης κάποιων στερεοτύπων και της εθνικής μας αυτοσυνειδήτης.

Δ.Ρ.

ΤΟ ΑΙΜΑ ΜΕΛΑΝΙ ΔΕΝ ΓΙΝΕΤΑΙ

Ο εμφύλιος στην πεζογραφία μας

Στη λογοτεχνία, ο εμφύλιος πόλεμος δεν έγινε. Και όμως, τη ρήμαξε κι αυτή.

Μ' αυτή την εσκεμμένη υπερβολή αρχίζοντας, θέλω να υπογραμμίσω την αδυναμία και την ευτέλεια του μύθου στην εποχή μας. Διευκρινίζω λοιπόν αμέσως ότι δεν μιλάω εδώ για τη λογοτεχνία συνολικά, ούτε καν για τον αφηγηματικό λόγο γενικά, αλλά συγκεκριμένα για το σύγχρονο έπος, το μυθιστόρημα. Στην ποίηση γίνονται τα πάντα – διαθλασμένα βέβαια μέσα από τον εσωτερικό κόσμο. Και ο πεζός λόγος, ο μεταπολεμικός, αριθμεί δεκάδες, αν όχι εκατοντάδες, τόμους μ' αυτό το θέμα: πρόκειται όμως για χρονικά, πρώτες άμεσες αντιδράσεις συνειδησιακές, απομνημονεύματα, αυτοβιογραφικές σελίδες. Στη μυθιστορηματική fiction όμως;

Υπάρχει εδώ ένα σημαντικό έργο, Το κιβώτιο του Άρη Αλεξάνδρου, αλλά σ' αυτό η μεταφορική διάσταση είναι τόσο ισχυρή και γενικευτική, ώστε υπερβαίνει το θεματικό επίχειρημα – εκτός αν εννοήσουμε τον εμφύλιο, την ιδεολογία και τη στράτευση ως αντιπροσωπευτικές εκδηλώσεις του κενού στον λόγο, του κενού νοήματος και του θανάτου.

Μπορεί ν' αναρωτηθεί κανείς: μια μυθιστορηματική σύνθεση άλλη ήταν δυνατή χθες; Είναι σήμερα δυνατή; Και πώς θα μπορούσαμε να την εννοήσουμε;

Οι γενιές που στρατεύθηκαν ή υπέστησαν τις άμεσες συνέπειες του εμφύλιου ήταν φυσικό να εκφραστούν με καταγραφές εμπειριών, συνοδευόμενες από σχόλια, απολογία ή (ερμηνεία) από κάποια θέση. Μ' αυτές άρχισαν καθιερωθέντες αμέσως πεζογράφοι (Ρένος Αποστολίδης, Σπύρος Πλασκοβίτης, Τηλέμαχος Αλαβέρας) από τη μια πλευρά, αλλά «αντικειμενικοί» και υποκειμενικοί. Μ' αυτές ήρθαν, πολύ αργότερα, έκτακτοι ανταποκριτές από την άλλη πλευρά, καθυστερημένοι από τη συνέχεια και τη συνέπεια της περιπέτειας – «αντικειμενικοί» και υποκειμενικοί κι αυτοί: άνθρωποι που άλλαζαν «το ντουφέκι με το καλάμι», γυρίζοντας από φυλακές, στρατόπεδα, στρώγκες, πολιτική εμιγκράτσια. Αυθόρμητοι πολλοί από αυτούς, που αποκαλύφθηκαν μαστόροι της αφήγησης, ισάξιοι ή και ανώτεροι στην παραδοσιακή γραφή από τους λογίους συναδέλφους (Γιάννης Μανούσσακας).

Φυσιολογικά, νομίζω, το άμεσο βίωμα του εμφύλιου, ως θέμα, έρχεται από την ανωνυμία και την υποχρεωτική σιωπή στην πρωτοβάθμια πεζογραφία, την εξομολόγηση και τη μαρτυρία. Ιδιομορφία ελληνική είναι ότι έρχεται ακόμα – μισόν αιώνα μετά! Τώρα το είδος έχει περάσει στους «ερασιτέχνες», καθώς οι απερχόμενες κλάσεις κατέβουν εκπρόθεσμα. Συχνά πρόκειται για πολιτικολογία ή προσπάθεια ατομικής ή κομματικής δικαίωσης. Όταν όμως ο λόγος αυτός είναι άδολος και ταπεινός, έχοντας περάσει από το ιδιωτικό καθαρήριο του καθενός, τότε υπερβαίνει τα όρια του ερασιτεχνικού και της μαρ-

τυρίας (ποιας μαρτυρίας; ποιος ενδιαφέρεται πια; ποιος την ανέχεται;), γίνεται λογοτεχνία, έστω και εν αγνοία του συγγραφέα της (αλλά ούτε γι' αυτό ενδιαφέρεται πια κανείς). Σημειώνω εδώ ένα αυθόρμητο και γοητευτικό στην απλότητά του κείμενο, της Βίργως Βασιλείου Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι (Θεμέλιο, 1999). Παρά τον τίτλο του, το βιβλίο δεν έχει κανέναν ψευτορομαντισμό, ούτε καμιά σχέση με τη «γυναικεία λογοτεχνία»-δαίτια αδυνατίσματα.

Ο εμφύλιος πόλεμος του 1946-1949 έχει τη λογοτεχνία του στο χρονικό. Και αυτή η λογοτεχνία είναι υποτιμημένη στο καλύτερο μέρος της και σε μεγάλο ποσοστό λανθάνουσα, αγνοούμενη της γραμματολογίας, της κριτικής, της φιλολογικής έρευνας. Γιατί;

Θα διακινδυνεύσω μίαν απάντηση που είμαι βέβαιος ότι δεν θ' αρέσει – ιδίως (εντεύθεν): η λογοτεχνία αυτή, στο μεγαλύτερο μέρος της, είναι αιρετική, απομυθευτική, αντηρωική, ακόμα και αποκαλυπτική. Γενικά δεν βολέυει κανένα από τα δύο συμπαγή, το συντηρητικό, βέβαια, αλλά και το «προοδευτικό». Το πρώτο ποιος (διανοούμενος που σέβεται τον εαυτό του) το λογαριάζει; Το δεύτερο, όμως, διατρηεί το προνόμιο μιας ιδόρρυθμης ετεροδικίας κριτικής, εν είδει επανορθώσεων, ακόμα και μετά την κατάρρευση των μύθων αλλά τις νίκες επί χάρτου του «σοσιαλισμού».

Ας αφήσουμε όμως γενικεύσεις και υποθέσεις, για να εντοπίσουμε συγκεκριμένα φαινόμενα. Είχαμε, στις δεκαετίες του '70 και του '80, έναν μεγάλο αυτοδίδακτο – θα τον έλεγα κομμουνιστή Μακρυγιάννη, αν αυτό το υβρίδιο δεν απαιτούσε του κόσμου τις εξηγήσεις. Γιάννης και αυτός, ο Μανούσσακας, μας άφησε το πιο ογκώδες και το

μόνο αριστουργηματικό απομνημονεύμα από τον εμφύλιο (*Ο εμφύλιος, Ο φυγόδικο*), αλλά και από τα πριν (*Ακροναυπλία*) και τα μετά (*Το τέλος του δογματισμού, νέες φυλακές, διπλές πάλι*), εκτός των άλλων αυτοβιογραφικών έργων. Παρά την επιτυχία των πρώτων του βιβλίων, ζώνας ακόμα, ο Μανούσακας δεν έβρισκε στο τέλος εκδότη. Το τελευταίο πια δεν θα βγαине, αν δεν υπήρχε ο Κουλουφάκος (εκδ. Διογένης). Μόνον τρία περιοδικά (*Ηριδανός, Αντί, Μανδραγόρας*) και τρεις κριτικοί ασχολήθηκαν με τα βιβλία του. Για την επίσημη ανανεωτική Αριστερά, ο Μανούσακας μόνο πέθανε, χωρίς να 'χει υπάρξει: έτσι στερείται κάθε ελπίδας αθανασίας...

Αλλά μήπως πέρασε στην Ιστορία της λογοτεχνίας; Στις 478 σελίδες της γενικά πολύ αξιόλογης Εισαγωγής του Αλ. Αργυρίου *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, όπου δίκαιοι και άδικοι έχουν τη θέση τους, το όνομα του μπαρμπά-Γιάννη Μανούσακα δεν υπάρχει – ούτε αναλογηθήκαμε το έργο του από τους είκοσι πέντε ανθολόγους στις χιλιάδες σελίδες των επτά τόμων της *Ανθολογίας* (εκδ. Σοκόλη) που ακολουθούν.

Μήπως όμως έχετε ακουστά να διδάχθηκαν οι ασύγκριτες σελίδες του Μανούσακα – από τις πιο νόστιμες των Νέων Ελληνικών – σε καμιά από τις πολυάριθμες έδρες της φιλολογίας μας; Να γράφτηκε κανένα διδακτορικό ή άλλη εργασία ανάμεσα στις περί (τ)όνου σκιάς ή περί κουτσής Μαρίας του αυτές; Μήπως μπήκε καμιά σελίδα από τον *Φυγόδικο*, από τον *Εμφύλιο* σε κανένα σχολικό βιβλίο Νέων Ελληνικών; Ακόμα και τώρα, που ο (αργώνας δικαιώθηκε);

Μια που είμαστε στους αγνώστους (!) το θέτω ως τεστ: ποιος ξέρει τον Βασίλη Ζευγρή; Άλλος αυτοδίδακτος αυτός, χωρίς το πηγαίο ταλέντο, την αφηγηματική φλέβα του Μανούσακα, αλλά πάλι συγκλονιστικός κι αυτός, διηγώντας τα πάθη της ήττας του Δημοκρατικού Στρατού και της υποχώρησης στις χώρες του (ωπαρκτού), μας πείκει ένα ογκώδες απομνημονεύμα γεμάτο πίκρα και οργή: και εξοφανίστηκε ο ευλογημένος.

(Ούτε αυτός υπήρξε – μπορεί να τον είδα στον ύπνο μου. Αντίθετα, προβλήθηκαν, σχολιάστηκαν, έγιναν ως και ειδήσεις στα δελτία θανατοφιλίας των οκτώμισι, έγιναν κοινωνικώς δεκτά) ανούσια, άχαρα, μικρόλογα και μισή κρόνα κείμενα έκπτωτων κομισαρίων και απαραταίχ, σε πύξες Τσαπάγεφ ή, πάλι, εντυπωσιακές, δέθεν τολμηρές σελίδες και δέθεν αντικειμενικές, αργογράφων που μυρίζονται ψητό στην «προοδευτική» αγορά.

Αυτά συμβαίνουν με τους (λαϊκούς), τους αυθόρμητους, τους έκτακτους. Τι γίνεται όμως με τους τακτικούς – λογίους και «επώνυμους», όταν γράφουν βιβλία μη υγιώς σκεπτόμενα δεξιά ή αριστερά; Αυτούς δεν μπορεί να τους αγνοήσει η Λογοτεχνία με λάμδα κεφαλαίο. Προηγείται, λοιπόν, η αντι-υποδοχή, από την απόρριψη με αισθητικά δέθεν κριτήρια ως την πυρά. Δύο περιπτώσεις: η *Ελένη* του Γκατζογιάννη και η *Θοθοκοστά* του Θ. Παλιτινού. Ο πρώτος, ως «Αμερικάνος», άρα – φως φανάρι – πράκτορας της CIA, μπορούσε να αγνοηθεί: αλλά ο έγκριτος μεταφραστής Αλ. Κοτζιάς δεν καταπινόταν... πολύ περισσότερο που ήταν, από τη μεταπολίτευση, οικουμενικά δεκτός λόγιος. Του αναγνωρίστηκαν ελαφρυπτικά: ο κομιστής (μεταφραστής) του μνημόματός δεν ταυ-

τίστηκε με το μήνυμα... Ο συγγραφέας όμως, μια που του ομολογούσε κιόλας, ήταν ο ίδιος το μήνυμα. Ο Βαλτινός, άλλος κομιστής αντικομμουνιστικού μηνύματος αυτός, επίσης ταυτίστηκε! Όπως έγραψε ευφυής δημοσιογράφος, από απολογητής των επαναστατών του Δ.Σ. (*Η κάθοδος των εννιά*), ο Βαλτινός αλλάξασκούφιζε, γινόταν απολογητής των ταγματасаφαλιτών! Ο Βαλτινός εννοείται δεν ήταν δικηγόρος, ούτε των μεν ούτε των δε, άντε όμως να πείσεις τον δαιμόνιο δημοσιογράφο, ή έστω τον Ελεφάντη.

Ο αριστερός απορριπτικός λόγος για τα βιβλία αυτά και άλλα αναγνώριζε μόνο το πολιτικό κριτήριο (το δικό του). Στη *μανιχαϊκή* του *λογική*, το «*παιδομαζωμα*» του '48 θεωρείται (ως σήμερα ακόμα) ανθρωπιστική πράξη, ενώ η άρνηση της μάνας να αποχωριστεί τα παιδιά της (*Ελένη*) είναι προδοσία, επομένως δικαίως αυτή βασανίζεται και εκτελείται. Πολύ περισσότερο σωστή θεωρείται η αξίωση αριστερού μονοπωλίου της Αντίστασης στην Κατοχή και η πάταξη – με φωτιά και τσεκούρι κολοκotronαίικο – κάθε άλλης αντιστασιακής πρωτοβουλίας, θεωρείται σωστή, δημοκρατική και σοφή η βία η στρατολόγηση ολόκληρων επαρχιών, πολιτική που, αν δεν εγέννησε τα Τάγματα Ασφαλείας, τουλάχιστον διευκόλυνε τα μέγιστα τη δημιουργία τους, την επάνδρωσή τους και, τελικά, το άλλοθί τους. Γενικά, οι ευθύνες της Αριστεράς για τον εμφύλιο και τη διεξαγωγή του παραγράφονται σε μια περιεργή εξίσωση με τα ιδανικά της και, προπάντων, με το μαρτύριο των αγωνιστών της. Αυτή η ηθική ετεροδικία και το ταμπού μονιμοποιήθηκαν στη συνειδηση της αριστερής *ιντελιγκέντσιας* και του αριστερού κόσμου.

Ακόμα και όταν το χρονικό αναφέρεται απλώς στην ήττα και τη διάλυση, αποκαλύπτοντας την τερατώδη πλευρά του εμφύλιου και τον απανθρωπισμό, πέφτει στη «νεκρή ζώνη» της σιωπής απόδοκίμασίας-αδιαφορίας. Ενδεικτικά αναφέρω δύο συγκλονιστικά κείμενα βιβλικά σχεδόν, που τα χωρίζει ένα τέταρτο αιώνα και φοβερή γκάμα πικρών. Του Γιάννη Γουδέλη *Ο γέροντας* (1964), χρονικό του μαρτυρίου του πατέρα του συγγραφέα στα χέρια συμμορίας της Δεξιάς στη Μάνη. Και της Βασιλικής Παπαγιάννη *Οι ηττημένοι – χρονικό Βαγγέλη Γιαννόπουλου* (1988) – καμιά σχέση με τον Ευάγγελο, τον υτουργό – που προδοτοποιήθηκε με την αγκαστή συνεργασία και των δύο παρατάξεων, αφού έζησε την κόλαση της ήττας ως κνηγμένο αγρίμι.

Δεν βολεύει κανέναν η αλήθεια για τον εμφύλιο, ιστορική ή λογοτεχνική. Το *χρονικό* – συνάντηση Ιστορίας και λογοτεχνίας – φαίνεται ως το κατεξοχήν ύποπτο εκάτερωθεν. Είναι χαρακτηριστικό ότι το πρώτο αξιόλογο λογοτεχνικό χρονικό, η *Πυραμίδα 67* (1950) του Ρένου (Αποστολίδη) διατήρησε και ως πρόσληψη την τοποθέτησή του στη διόλου απυρόβλητη «νεκρή ζώνη», ανάμεσα στις δύο φονικές λογικές.

Μια «θέση» που «δεν χωρούσε ούτε στον Παράδεισο ούτε στην Κόλαση», γράφει ο Αλ. Αργυρίου. Και, φυσικά, έμεινε απέξω (*Η μεταπολεμική πεζογραφία, Εισαγωγή*). Και αντιγράφει (ο Αργυρίου) από το πρακτικό του βραβείου της Ομάδας των Δώδεκα, γραμμένο από τον μετριπαθή Μιχ. Στασινόπουλο, που εξηγεί τον αποκλεισμό της *Πυραμίδα* από το βραβείο για το 1950: «... σε μερικούς άρεσε το ακατέργαστο αλλά πηγαίο αυτό πεζογρά-

φημα. Γενικώς όμως εσημειώθηκαν ορισμένα ελαττώματά του, που το κρατούσαν μακριά από την πρώτη γραμμική!»

Άλλη η γραμμική των πρόσω, άλλη η «πρώτη γραμμική». Η γραμμική όμως, γενικώς...

Μετά το χρονικό, έρχεται φυσιολογικά το διήγημα. Εδώ τα πρώτα, πάνω στη βράση, νέα από τον εμφύλιο μπορούν να θεωρηθούν το Πορεία στη νύχτα (1948) του Σπ. Παλασκοβίτη και μερικές σελίδες του Τ. Αλαβέρα – συγκεκριμένες αργότερα στο βιβλίο Τ' αγρίμια του άλλου δάσους. Καθώς όμως αυτά αναφέρονται στην τραγωδία του (παιδομαζώματος), τοποθετούνται στη συμφιλιοτική λήθη. Τα καλύτερα κομμάτια του διηγούνται την ήττα και τη διάλυση κάθε γραμμής: πολεμικού και ιδεολογικού μετώπου, στρατευμένης αισιοδοξίας, σκοπιμότητας. Η κάθοδος των εννιά (1963) του Θ. Βαλτινού καθιερώνει, και χωρίς ενθουσιασμό από τα δύο συμπαγή. Δωρικός, γήινος λόγος για την πτώση, χωρίς σχόλιο και ιδανισμό, αποστομώνει. Λίγο αργότερα, το διήγημα του Δημ. Χατζή («Ανυπεράσπιστοι», δημοσιευμένο στην Επιθεώρηση Τέχνης (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964), προκαλεί τη μήνιν του κομματικού μηχανισμού και του λαού της εμιγράσιας. Ο Ασπροπόταμος, ταγματάρχης του Δ.Σ. (εν αποστρατεία, καθώς «το όπλο παρά πόδα»), αυθαρεί βαράει συναγερμό: παραμονή Πρωτοχρονιάς πέμπει γραφή στον υπεύθυνο του τμήματος Διαφώτισης της Κεντρικής Επιτροπής, για να καταγγείλει τον εξωμότη. Το διήγημα, που εξίσωσε τους καλούς με τους κακούς (στην πραγμα-

τικότητα τους είχε εξισώσει η φύση, οι βουνοκορφές, εξάλλου, την παγωνιά τους επί δικαίους και αδίκους), αν(θετα από την Κάθοδο του Βαλτινού, ήταν ολοφάνερο σχόλιο, μ' ένα τέτοιο εύρημα. Γι' αυτό ο ταγματάρχης, ταγμένος σε ιδεολογικές παγερές Θερμοπύλες, το χαρακτηρίζει «φιλολογικό φτύσιμο», που καλά θα 'κανε ο άκαπνος συγγραφέας (να το κρατήσει για τον εαυτό του). Κατεπειγόντως συνέρχεται και ο «Λογοτεχνικός Κύκλος» (όπου συμμετείχαν η Έλλη Αλεξίου και άλλοι γνωστοί λογοτέχνες, τότε πολιτικοί πρόσφυγες) και συζητάει τα πεζογραφικά ολισθήματα του περιοδικού. Στο «Συμπέρασμα» διαβάζουμε:

Επίσης το διήγημα “Ανυπεράσπιστοι” του Δ. Χατζή φανερώνει υποχώρηση του συγγραφέα στην πίεση της αστικής ιδεολογίας... κτλ. (Από το βιβλίο του Ν. Γουλανδρή 300 δελτία (1935-1975) για τον Δημήτρη Χατζή, 1998, σ. 185-188)

Ο Χατζής σταματάει να γράφει για πολλά χρόνια, του λείπει λέει η επαφή με την ελληνική πραγματικότητα. «Η Ελλάδα αρχίζει να φεύγει πίσω», γράφει αργότερα σε φίλο του. Ο συγγραφέας του «Σαμπεθαί Καμπιλής» αυτοχαρακτηρίζεται πια (άστεγος, ανέστιος, ηττημένος και μόνος) (σ. 199 του πολύτιμου βιβλίου του Ν. Γουλανδρή). Τυπικά δεν είχε θαγένεια, τη νιώθει να φεύγει πια και ουσιαστικά. Αυτή την καταστροφή της ταυτότητας και της συνέχειας μπορούσε να (γράψει) τότε ο Χατζής, μέσα στον ξεριζωμένο κόσμο του, αλλά δεν είχε κανένα στήριγμα. Του ζητούσαν να είναι θετικός, αισιόδοξος, υμνωδός – όπως τότε, στρατευμένος ρεπόρτερ στη Μουργκάνα. Δεν

γινόταν, βέβαια. Από τη λογοτεχνία και το παρόν, καταφεύγει στο παρελθόν της γλώσσας και της φιλολογίας, που επιτρέπει.

Πώς να γίνει μυθιστόρημα του εμφύλιου, όταν ο εμφύλιος μαιίνεται στα χερσιά;

Η Μέλπω Αξιώτη, το μεγαλύτερο ίσως ταλέντο της γενιάς της και η πιο προωθημένη νεωτερική γραφή στην Αριστερά, στην εμικράτσια, γράφει (θεωρητικά) κείμενα ζντανοφικής γραμμής και αξίας. (Θα ξεφύγει μετά την επιστροφή της στην Ελλάδα, μ' ένα λαμπρό οικοδόμημα γλώσσας και ύφους, *Το σπίτι μου*, μυκονιάτικο χρονικό του παλιού καλού καιρού.) Από τους ώριμους, μυθιστοριογράφους ολκής ο Στρατής Τσίρκας, στόχος κι αυτός της μαρξιστικής ορθοδοξίας, για την τριλογία του, και αυτοτιμωρούμενος, στην επταετία θεώρησε χρέος του να ξαναστρατευθεί στον σοσιαλιστικό ρεαλισμό. Έτσι χάθηκε η άνοιξη, όχι του Ανένδοτου αλλά του μυθιστορήματος, που ενέδωσε.

Το ιδεασμένο μυθιστόρημα, στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, έγειρε προς τη νικήτρια παράταξη με το αμαρτωλό κατοχικό παρελθόν (P. Προβελέργιος ή Ρούφος, Θ.Δ. Φραγκόπουλος, Αλ. Κοτζιάς, Ν. Κάσδαγλης). Έδινε την αντικομμουνιστική περιπέτεια της Κατοχής εν είδει πρωιμάγια (1953-1955). Αυτή είναι η μαύρη αλήθεια (είτε πρόκειται για «μαύρη πολιτική λογοτεχνία»), όπως τη χαρακτήρισα τότε στην πολεμική μου κριτική, είτε όχι). Δεν έμειναν, ευτυχώς, εκεί στη συνέχεια, ιδίως μετά το σοκ της δικτατορίας του '67.

Γκρίζα και διαβρωτική η μεταπολεμική μας πραγμα-

τιότητα, με ανοιχτά τα τραύματα, σφυγμομετράται από μυθιστοριογράφους, αριστερούς και μη. Ξεχώριζε, από τους πρώτους, ο Α. Φραγκιάς (*Αθρωποι και σπίτια*, 1954, *Αυτολόπορα*, 1962), ενώ τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, ιδίως η Μακρόνησος, δοκιμάζουν τα ταλέντα με την απερίφρακτη φρίκη τους. Ο Μ. Λουντέμης πέφτει στην *Οδό Αθήσων*, *αριθμός μηδέν*. Ευτυχέστερα αποδείχνονται σφρότερα μερικά διηγήματα, όπως το «Μακάριοι οι ελεήμονες...» (*Μυθολογία*, 1977) του Ν. Κάσδαγλη, σελίδες από το μυθιστόρημα *Ο γενναίος Τηλέμαχος* (1972) του Αλ. Κοτζιά. Κορυφαίο έργο για τη Μακρόνησο παραμένει ο *Αριθμός του Φραγκιά*, μεταφορικό κι αυτό, όπως το *Κιβώτιο*. Καλό χρονικό από τη Γιάρο Ξεχωρίζω του Α. Νεφέλη το *Απαγορεύεται* (1964). Στην καθαυτό πολιτική θεματογραφία, το ανιστόρητο μυθιστόρημα του Κ. Κορνήλιου. *Επί εσχάτη προδοσία* (1964) προσπαθεί να δικαιολογήσει την ηθική εκτέλεση του Ν. Πλουμπίδη από το κόμμα του, μετά την εκτέλεσή του από κυβέρνηση του Κένεντυ: η ήττα πια είναι η ήττα της λογοτεχνίας.

Ο εμφύλιος στη λογοτεχνία μένει λοιπόν με δύο-τρία μεταφορικά μυθιστορήματα (*Το κιβώτιο*, *Λοιμός* και του Αρ. Νικολαΐδη *Οι συνπαύχοντες*) και με μια μικρή συγκριμιά διηγημάτων. Καμιά επική σύνθεση, κανένας συλλογικός πίνακας, καμιά τριλογία. Κυρίως μένει με το χρονικό (P. Αποστολίδης, Γ. Μανούσασκας, Θ. Βαλτινός...). Χαρακτηριστικό είναι ότι από τη δεύτερη μεταπολεμική γενιά, θεματικά, ο εμφύλιος «φεύγει πίσω»: Κ. Ταχτής, Ν. Καχτίτσας, Μ. Κουμανταρέας, Β. Βασιλικός...

Συμπέρασμα: Ο εμφύλιος, με τη μια ή την άλλη έννοια, έριξε τη βαριά σκιά του στη λογοτεχνία. Αλλά δεν παρή-

γαγε μύθο. Συνέβαλαν πολλά σ' αυτό, πρακτικά και ψυχολογικά: η αθώωση της ενοχής της αδελφοκτονίας, η ιδεολογική αυτολογοκρισία, ο φόβος της ρετσινιάς του αποστάτη και του αποσυνάγωγου. Ο εμφύλιος είναι ολοκληρωτικός πόλεμος, δεν έχει καταστατικό, μεταξύ άλλων καταργεί τον χωρισμό των λειτουργιών του πράττειν, του ποιείν και του λέγειν, απαιτεί ενιαία σκέψη και συνείδηση. Το αντίθετο είναι η λογοτεχνία.

Λένε ότι το αίμα νερό δεν γίνεται – πώς να γίνει μέλανι;

1999

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

Αλλάζοντας τ' άρματα με Γράμματα

Καθώς βρέθηκε ξαφνικά, μετά την ήττα στον εμφύλιο, ο πολεμιστής Γιάννης Μανούσακας αλλάζει όπλο, πιάνει εκείνο που δεν σκοτώνει τη ζωή, αλλά την αναδημιουργεί και τη δοξάζει. Γράφει στον *Εμφύλιο*: «Και σαν κρνευτήκαμε κι αλαφρώθηκε το στήθος μου, επήρα την πλάκα μου, μιας και δε μου είχανε απομείνει άρματα κι άρματα γράμματα» (σ. 322).

Όλα προσπαθήσω να μιλήσω για ό,τι αθάνατο μένει από τον μεγάλο αυτό άνθρωπο, αγωνιστή και αφηγητή, πέρα από μας, πέρα –όσο γίνεται– και από την ιστορία που μαίνεται γύρω του. Κι αυτό το αθάνατο, το διαρκές, είναι ο λόγος του, η γραφή του.

Αυτή τη γραφή την προκαλεί η Ιστορία, η Επανάσταση, η Εξουσία (βάλτε όποιο από τα τρία προτιμάτε), την προκαλεί, τη γεννάει, αλλά η ίδια και την καταδιώκει, τη δυναστεύει, την κάνει παράνομη, προσπαθεί να την εξαντλήσει και εν μέρει, το πετυχαίνει.

Μάλλον όμως απατάται. Γιατί η γραφή του Μανούσακας έχει μια φοβερή δύναμη επιβίωσης, όπως ο ίδιος, αλλά, βέβαια, τον ξεπερνάει.

Παρένθεση. Ζώντας ο μπαρμπα-Γιάννης, εκτός από τα βασανιστήρια στην Ειδική Ασφάλεια του Μεταξά,